It-Toponomastika ta' Malta:

IL-PORT TA' MARSAXLOKK U MADWARU

Alex Camilleri

Jixraq li nibda dan l-artiklu billi nfakkar fl-għamla tal-gżira ta' Malta donnha ħuta, l-istess bħalma kont għamilt fit-tieni artiklu ta' din is-sensiela. Dakinhar kont qed nikteb dwar denb il-ħuta (l-Aħrax tal-Mellieħa), filwaqt li din id-darba jmiss lil ħalqha: *Il-Port ta' Marsaxlokk* u x-xtut li jdawruh. Bħalma jixhed isem il-post, iż-żjara tagħna se teħodna lejn port naturali kbir fix-xlokk ta' Malta, magħmul minn golf b'ħalq wiesa' li jinferaq f'żewġ fergħat ewlenin fuq ġewwa: daħla mdaqqsa li tibda mir-raħal ta' *Marsaxlokk*, u ġabra ta' daħliet iżgħar li madwarha żviluppaw ir-raħal ta' *Birżebbuġa* u l-port industrijali ta' *Kalafrana*. Matul l-aħħar erbgħin sena, dan ta' l-aħħar tbiddel f'wieħed mill-portijiet ewlenin tal-pajjiż, bit-taqlibiet soċjali u l-bidliet ambjentali qawwijin li dan kollu jġib miegħu. Minkejja dan, ix-xtut 'il barra mill-port, kif ukoll xi rkejjen imwarrbin ġo fih stess, għadhom iżommu l-bixra naturali tagħhom, għalkemm anke dawn huma xi ftit jew wisq mhedda.

MAPPA.

Marsaxlokk

Jixraq li nibdew propju b'Marsaxlokk, li ħa ismu mill-port innifsu. Bl-Għarbi u bil-Malti qadim, "marsa" tfisser port jew post fejn tista' tankra, filwaqt li "xlokk" (mit-Taljan *"scirocco"*) hija d-direzzjoni fejn jiftaħ il-port. Billi Marsaxlokk huwa qabel kollox raħal tas-sajjieda, ċ-ċentru tiegħu (inkluża l-knisja parrokkjali tal-*Madonna ta' Pompei*) jinsab sewwasew f'ras ***Id-Daħla ta' Marsaxlokk*** li sservi wkoll bħala l-port tad-dgħajjes. Din ġieli tissejjaħ ukoll ***Id-Daħla ta' Sant' Andrija***, għal statwa kbira ta' dan il-qaddis li tidher fil-misraħ ewlieni tar-raħal. L-istess statwa tat ukoll isimha lil għajn ta' ilma salmastru li hemm max-xatt faċċata tagħha, appuntu ***L-Għajn ta' Sant'Andrija***. L-għajn innifisha hija żbokk naturali fejn l-ilma tal-pjan jitħallat mal-baħar; illum tinsab imdawra b'vaska msaqqfa (u mniffda mal-baħar) fejn is-sajjieda spiss iħallu l-biegħa tagħhom titlaħlaħ għall-frisk. Fuq il-lemin tal-għajn (jekk tkun qed tħares lejn il-baħar) jibda ***Ix-Xatt***, illum bankina twila u wiesgħa mal-baħar fejn nhar ta' Ħadd jintrama' s-suq ta' Marsaxlokk; xi ritratti qodma juru li minfloku dari kien hemm ramla. Fuq in-naħa l-oħra tal-misraħ, tista' tgħid li tibda x-xaqliba magħrufa bħala ***Il-Magħluq***, fl-imgħoddi laguna artifiċjali magħluqa fejn kien jitrabba l-ħut (l-istess bħall-Magħluq l-ieħor li hemm f'Marsaskala). Hawn seħħ tibdil qawwi għax il-parti l-barranija tal-laguna (***Il-Magħluq tal-Qasab***) tħammlet u nfetħet biex illum isservi ta' menqa għall-opri tal-baħar. F'dan it-taqlib intradmet ukoll ***Il-Belliegħa***, ħofra żgħira li kienet mal-ġenb intern tal-laguna qrib fejn illum hemm il-bandli. Il-ġenb tan-naħa l-oħra, fejn hemm il-fdal ta' binja żgħira ta' Żmien il-Gwerra, tħalla bħala ħarrieġa tawwalija (***Ir-Ras***) li tkennen il-menqa u li tintgħaraf minħabba statwa tal-Madonna li tqiegħdet fil-ponta xi snin ilu.

L-art watja u baxxa ta' wara l-Magħluq tal-Qasab minn dejjem kienet maqgħad ta' l-ilma, għax għal ġo fiha jaqilbu l-artijiet għoljin ta' ***L-Imsewweb*** (isem li juri ċarċir ta' l-ilma għal isfel) u ***Tas-Silġ***. Mat-tarf tal-wita għadu jidher gandott tawwali (***Il-Kanal***) li jżomm għadira salmastra s-sena kollha u li għaldaqstant joffri ambjent fejn ix-xtieli ippuntati tas-simar u ħlejjaq oħra tal-għadajjar salmastri jgħixu fl-istat salvaġġ. Illum, il-Kanal u l-artijiet baxxi li jdawruh huma mħarsin bħala riserva naturali żgħira. Ix-xtajta mrammla ta' biswithom (***Ir-Ramla ta' Marsaxlokk***) niftakarha tibqa' ħierġa aktar 'il barra lejn il-baħar, iżda tħammil bla rażan f'qiegħ il-baħar lejn il-bidu tad-disgħinijiet wassal għal erożjoni qawwija max-xatt. Għadu jidher xi ħjiel ta' fejn kienet tasal l-art, ngħidu aħna blata żgħira b'marbat li dak iż-żmien kienet ma' xifer ir-ramla filwaqt li llum trid tgħum biex tilħaqha. ***It-Torri tal-Kaċċatur***, bini qadim li llum jintuża bħala restorant, jifred l-artijiet baxxi tal-Magħluq mill-għelieqi mtarrġin ta' fuqhom (***Il-Wilġa***, isem spiss mogħti lil dan it-tip ta' art); aktarx li kien parti mir-riserva tal-kaċċa li dari kien hemm fil-Magħluq. Aktar lejn il-lvant (fuq in-naħa l-oħra tat-triq li twassal lejn l-impjant ta' l-elettriku), l-art għat-telgħa jgħidulha ***Il-Ballut***, dettall interessanti għax donnu jindika li fl-imgħoddi hawn seta' kien hawn xi masġar tal-ballut bħal fil-każ ta' lokalitajiet oħra b'dan l-isem.

Lura lejn ix-xaqliba l-oħra tar-raħal, ***It-Torri Vendome*** jew ***It-Torri tal-Pont*** għadu jispikka fi tmiem ix-Xatt minkejja li safa maqrus bejn binjiet oħrajn. Dan it-torri baxx u wiesa', illum każin tal-*football*, inbena fis-seklu XVIII bħala parti minn proġett ambizzjuż (imbuttat bil-qawwa mill-kavallier Philippe de Vendôsme) li kien jaħseb għal għadd liema bħalu ta' trunċieri madwar il-Gżejjer Maltin. Warajh jibdew l-inħawi ta' ***Il-Kavallerizza***, isem Taljan li jfisser skola għar-rikkieba taż-żwiemel; din il-binja kbira kienet inbniet fi żmien il-Gran Mastru Alof de Wignacourt u għadha hemm minkejja xi bidliet li dawruha f'villa. Qribha tinsab ukoll ***Il-Barumbara ta' Lambert***, torri tawwali li skond ismu kien jintuża għat-trobbija tal-ħamiem. Mill-Kavallerizza jibda wied baxx (ma nafx x'jgħidulu) li jniżżlek lura lejn il-baħar biswit ***Il-Ponta tal-Qrejten***, ras żgħira isimha magħha ("qrejten" hija d-diminuttiv ta' "qortin", li tfisser ħarrieġa ta' art) fejn hemm il-każin tal-*waterpolo*. Wara din il-ponta tintemm il-parti mibnija ta' Marsaxlokk u titfaċċa ***Il-Fossa***, ramla ċkejkna li madwarha jolqtok il-lewn ħamrani tal-blat artab magħmul minn ħamrija preistorika iffossillizzata. L-istess roqgħa gieli jsejħulha wkoll ***L-Għar l-Aħmar***, għalkemm l-għar innifsu (żgħir u b'ċagħkija ġo fih) jinsab aktar lejn ***Il-Ponta tal-Marbat***, li tkennen ir-ramla min-nofsinhar u li fiha wkoll xi mrabat tal-azzar imwaħħlin fil-blat. Issa ninsabu qrib it-tarf ta' ***Ir-Ras***, l-ilsien kbir ta' art li joħroġ lejn ix-xlokk mill-artijiet għoljin ta' ***Il-Marnisi*** (mit-Taljan "marnosi", jiġifieri taflin) u jifred lil Marsaxlokk mill-bosta qaliet ta' Birżebbuġa. Mill-Ponta tal-Marbat 'il quddiem jibda rdum wieqaf u tafli li jibqa' sejjer sa taħt ***It-Torri ta' San Luċjan***, torri kbir li nbena mill-Gran

Mastru Wignacourt fl-1610 fit-tarf nett tar-Ras biex iħares lil dawn l-inħawi mill-attakki tal-furbani Torok. Kien wieħed mill-ewwel u l-akbar torrijiet li nbnew mill-Kavallieri, u fis-Seklu XIX l-Ingliżi komplew dawruh b'fortizza qawwija (***Il-Fortizza ta' San Luċjan***). Minn taħt il-fortizza toħroġ ponta tawwalija u rqiqa (***Il-Ponta l-Kbira***), b'sikka taħtha. Bi drittha, iżda maqtugħa għal kollox mill-art, hemm ukoll sikka oħra msejħa ***Il-Ħaġra*** jew ***Il-Blata***, li titla' ħesrem mill-qiegħ fond ta' nofs il-port u bilkemm tixref 'il fuq minn wiċċ l-ilma; tintgħaraf minħabba arblu qisu lanza li kien twaħħal fuqha biex iwissi lill-baħħara. Wara t-Torri ta' San Luċjan, l-irdum jerġa' jitbaxxa u ma jibqax daqstant tafli, u hemm sensiela ta' għerien żgħar mal-baħar sewwasew fil-punt imsejjaħ ***Tad-Debbra*** li jħares lejn Birżebbuġa.

Qabel ma nkomplu mexjin mal-baħar, tajjeb li nagħtu ħarsa fil-qosor lejn l-artijiet aktar għoljin li jifirdu lil Marsaxlokk mil-limiti taż-Żejtun. Bla dubju, l-aktar magħrufa fost dawn hija l-għolja msejħa ***Tas-Silġ***, għax fuqha nbniet il-knisja tal-*Madonna tas-Silġ* maġenb ***Il-Palazz ta' Testaferrata***, li llum jaqdiha bħala kunvent. Titwila bir-reqqa lejn dan ta' l-aħħar malajr turi li qabel il-palazz kien hemm torri, li għadu jingħaraf fit-tarf tal-binja. Fuq in-naħa l-oħra tat-triq, l-artijiet ***Ta' Bir Rikka*** (kultant imdawrin f'***Ta' Berikka***) jħaddnu fihom waħda mill-ogħna żoni arkeoloġiċi fil-Gżejjer Maltin, li tidher fil-kotba bħala "Tas-Silġ". Il-fdalijiet li jinsabu hawn jibdew minn tempju ta' żmien Ħaġar Qim u jibqgħu sejrin sa pedamenti medjevali; jingħad li ***Bir Rikka*** nnifsu huwa ġibjun ta' Żmien ir-Rumani. Aktar lejn il-punent, hemm ukoll il-fdalijiet ta' tempju ieħor preistoriku, din id-darba misturin qalb il-ħitan tas-sejjiegħ bejn żewġt irħula antiki tal-kampanja, ***San Niklaw*** u ***Ħal Ġinwi***. San Niklaw (li jagħmel maż-Żejtun) għadu jidher sew bil-kappella u l-misraħ tiegħu, filwaqt li minn Ħal Ġinwi għad fadal biss xi rziezet imxerrdin. L-artijiet li jdawruh (***Tal-Wiċċ*** u ***Ta' Ħal Ġinwi***) jagħtu għal fuq ***Il-Wied ta' Ħal Ġinwi***, wied kbir u sabiħ mimli siġar tal-ħarrub li jibqa' nieżel għal ġo Marsaxlokk stess. Id-Daħla ta' Sant'Andrija mhix għajr il-bokka mgħarrqa tiegħu. Jekk taqsam il-wied, għadhom jidhru żewġ barumbari qodma, u mbagħad fejn tofroq it-triq tilħaq il-kappella ta' *San Pietru*. Aktar 'il fuq, f'***Ras il-Wied*** (isimha magħha) tara n-niċċa ta' ***Santu Kristu*** f'salib it-toroq. Minnha tibda t-triq dejqa li taqsam l-artijiet tal-Marnisi sa ma twassal lura lejn il-Kavallerizza u San Luċjan; matulha jinsab ***Il-Palazz ta' San Duminku*** (jew ***Il-Palazz tal-Marnisi***), palazz ieħor privat ta' Żmien il-Kavallieri.

Birżebbuġa, Il-Qajjenza u Kalafrana

Bilkemm tilħaq taqbeż San Luċjan li ma jaħsdukx minnufih it-tankijiet tal-gass fl-artijiet ta' ***Il-Fiddien*** u warajhom il-labirint ta' bini f'***Il-Qajjenza*** li jibqa' sejjer kważi sa xifer il-baħar u jinfirex max-xatt sal-batterija ***Ta' Ferretti***, trunċiera ta' l-1716 mistura wara ħajt għoli u msemmija għall-kavallier Francesco Maria Ferretti li kien ħallas għall-bini tagħha. Minn hawn 'il ġewwa tidħol ***fil-Qala ta' San Ġorġ***, bajja kennija mifruqa fi tnejn minħabba lsien baxx ta' art taħt il-kappella qadima ta' ***San Ġorġ*** li tat isimha lil dawn l-inħawi. Il-kappella nnifisha hija magħluqa ġo trunċiera oħra tonda pariġġ Ta' Ferretti, u hija l-edem fost it-tliet kappelel li jittawlu għal fuq din il-qala (l-oħrajn, iddedikati lil San Ġużepp u lill-Madonna, inbnew fis-Seklu XIX). L-ilsien li jixref għal ġol-baħar bejn iż-żewġ daħliet fih xhieda importanti tal-bidliet li seħħew fil-livelli ta' l-art u tal-baħar fi żmenijiet reċenti: grupp ta' fosos (*silo pits*) u par kalati (*cart ruts*) li mill-preistorja 'l hawn sfaw nofshom mgħaddsin taħt l-ilma; jingħad li fl-imgħoddi (qabel ma ntradmu biex fuqhom saret triq ġdida) l-istess kalati kienu saħansitra jerġgħu jitfaċċaw fuq in-naħa l-oħra ta' l-ewwel daħla. L-istess daħla, jiġifieri bejn iż-żewġ trunċieri li semmejna, tinsab sewwasew taħt ***It-Telgħa tal-Geru*** (jew ***In-Niżla tal-Geru***, skond jekk tħarisx lejha minn għajnejn Birżebbuġin jew inkella Żwieten, iżda dejjem bil-G bla tikka) li twasslek lejn Bir id-Deheb. Fiha ramla żgħira (***Ir-Ramla ta' San Ġorġ***) sewwasew fejn jiżbokka ***Wied Dalam*** (jew ***Il-Wied ta' Dalam***), wied twil u fond li jibda minn Ħal Għaxaq u jserrep 'l isfel fi triqtu għal hawn wara li miegħu jingħaqad wied ieħor iżgħar (***Il-Wied ta' Qamru***) li jinżel mill-artijiet tal-Marnisi u ***Ix-Xerriek***. Isem il-wied jidher marbut sew ma' dak ta' ***Għar Dalam***, għar naturali fond li jinsab mal-ġenb tiegħu sewwasew taħt it-Telgħa tal-Geru. Skond id-dizzjunarju ta' Ġużè Aquilina, isem dan l-għar ġej mill-kelma antika "dalam" li tfisser iljunfant, minħabba li ġo fih kienu nstabu mhux biss fdalijiet preistoriċi iżda wkoll għadam ta' iljunfanti u annimali oħra li maż-żmien inqerdu minn dawn il-Gżejjer. Iżda filwaqt li din kienet tassew fost l-aktar sejbiet importanti f'Malta, isem l-għar huwa eqdem u m'għandux x'jaqsam magħha; aktarx li hu biss isem Semitiku ta' tifel jew raġel. Ta' min jgħid ukoll li fuq in-naħa l-oħra tat-Telgħa tal-Geru (sewwasew fix-xaqliba msejħa ***In-Nigret***) hemm ieħor fost l-akbar għerien naturali fil-Gżejjer Maltin, ***Għar il-Friefet***. Dan huwa għar fond fuq tliet livelli li tħaffer mill-ilma li jiskula taħt l-art, u dari kien magħruf għall-kotra ta' friefet il-lejl li kienu jgħammru fih qabel ma majnaw għal kollox meta l-inħawi nbelgħu mill-bini tal-Qajjenza.

Id-daħla l-oħra fin-nofsinhar tal-Qala ta' San Ġorġ isservi ta' port żgħir għad-dgħajjes iżda qatt ma rnexxieli nsir naf x'jgħidulha. Għal ġo fiha jiftaħ wied saħansitra akbar u aktar imdawwar minn dak ta' Dalam: ***Wied Żembaq*** (skond Aquilina, isem ta' fjura), kultant imsejjaħ ukoll ***Il-Wied ta' Majru*** jew ***Wied Pultu*** (għal binja qadima msejħa ***Ir-Razzett ta' Pultu***, li kienet inbniet minn ċertu Ippolito Novantieri). Dan il-wied jibda mill-inħawi ta' ***Ħas-Sabtan*** fil-Gudja, fejn jingħaqdu ***Wied Ħas-Sabtan*** (jew ***Wied Mażeżu***) u ***Il-Wied ta' Burżinu*** li t-tnejn jinżlu minn ħdejn ir-*runway* ewlenija ta' l-ajruport. L-għolja tawwalija u dejqa ta' bejn Wied Żembaq u Wied Dalam hija għanja ferm bħala wirt arkeoloġiku u storiku. It-tarf tagħha jittawwal għal fuq San Ġorġ u jissejjaħ ***In-Nadur*** (post fl-għoli mnejn tista' tgawdi veduta tajba, għall-għassa). Il-fdalijiet preistoriċi importanti (tempu ta' żmien Ħaġar Qim u raħal fortifikat ta' Żmien il-Bronż) li jinsabu fuqu ukoll ħadu l-istess isem: ***Borġ in-Nadur***. Mhux wisq 'il bogħod hemm aktar kalati, qabar antik u xi żewġ dolmens, u f'***Ta' Kaċċatura*** (bi dritt Għar Dalam) hemm torri żgħir qadim (***It-Torri***) u l-fdal ta' villa Rumana mill-isbaħ b'ġibjun kbir imsaqqaf.

Lura max-xatt, wasalna fil-qalba tar-raħal modern ta' Birżebbuġa, mibnija

fuq medda kbira ta' art (***Il-Gżira***) maħruġa għal ġol-baħar bejn il-Qala ta' San Ġorġ man-naħa tat-tramuntana u ***Ir-Ramla ta' Birżebbuġa*** (ramla mdaqqsa, isimha magħha) man-naħa tan-nofsinhar. Hawn ta' min jgħid li r-raħal innifsu ġieli jsejħulu "Burżebbuġa", iżda sa fejn naf din il-verżjoni ma tidhirx f'kitbiet qodma u għaldaqstant l-isem tal-post aktarx li għandu x'jaqsam ma' bir aktar milli ma' art watja (bur). Fir-ras tal-Gżira għad hemm il-fdal ta***t-Trunċiera tal-Gżira***, batterija oħra tonda mibnija fl-1716 li fi żmienha kienet mgħammra bil-kanuni, u mbagħad imiss ***Il-Ponta tan-Ngħaġ*** (jew ***Tan-Ngħaġ*** biss) fejn hemm il-pixxina tal-*waterpolo*. F'waħda mit-trejqiet fil-qrib tinsab il-knisja *Tad-Duluri*, l-ewwel knisja parrokkjali li damet isservi sakemm inbniet waħda ġdida u akbar (*San Pietru*) fl-inħawi ***Tal-Pajtier***, qrib it-tarf tar-raħal li jagħti lejn l-art għolja ***Tal-Brolli*** (jew ***Il-Brolli***). Fir-Ramla ta' Birżebbuġa jbattal ilmijietu ***Wied il-Qoton***, wied ieħor twil iżda baxx. Dan il-wied għandu żewġt irjus ewlenin li tnejn li huma jibdew minn Ħal Far: ***Wied il-Kbir*** jinżel mill-artijiet ***Tal-Qalgħa*** u ***Ta' B'Xejn***, filwaqt li ***Il-Wied ta' Qlima*** (muri fil-mapep bħala Il-Wied tal-Klima) iserrep bil-mod bejn ***Ta' Salvun*** u ***Tal-Ġebel***. Dawn iż-żewġ widien jingħaqdu qrib ta' razzett qadim imsejjaħ ***Il-Palazz***, fejn tibda t-Triq tal-Ġebel. Fil-viċin, jinsab ukoll ***It-Torri ta' Wied il-Qoton***, torri antik tal-misħun li dari kien fil-kampanja iżda llum jinsab imdawwar bil-bini. M'għandniex xi ngħidu, l-artijiet ***Ta' Wied il-Qoton*** u ***Ta' Wied il-Kbir*** issemmew għall-widien ta' ħdejhom.

Fl-aħħar tletin sena, il-bini l-ġdid ta' Birżebbuġa nfirex ukoll għal fuq l-artijiet ta' ***Il-Girgħien*** u ***Tal-Papa***, u għaldaqstant wasal sa ***Wied il-Buni*** (jew ***Il-Wied tal-Buni***), l-aħħar fost il-widien li jferrgħu għal ġol-port. Dan il-wied jibda mill-artijiet għoljin ***Ta' Wied il-Buni***, ħdejn ir-raħal ċkejken ta' ***Bengħisa*** li jingħaraf bħala ġemgħa ta' djar qodma maqtugħin mill-bqija ta' l-abitat u miġbura madwar il-kappella *tal-Kunċizzjoni* u l-misraħ żgħir ta' quddiemha. Minn hemm, il-wied ikompli nieżel biswit l-art imħarbta ***Ta' Giligejla*** (fejn hemm l-arbli tat-telekomunikazzjoni), u jiftaħ ***fil-Qala ta' Wied il-Buni***, li fil-fatt mhix għajr rokna żgħira fix-xatt imkenna taħt sur twil iżda baxx tas-Seklu XVIII. Minn hawn 'il quddiem jibda l-port industrijali ta' Kalafrana, aktarx l-aktar naħa tal-Gżejjer Maltin li rat taqlib qawwi. Minn Żmien l-Ingliżi sal-miġja tal-port ħieles, hawn tqattgħet u twittiet medda kbira ta' art, sar irdim liema bħalu fil-baħar, u kien xkanat kulma kien jinsab fl-inħawi. Għaldaqstant, illum naraw biss wita artifiċjali u mollijiet wesgħin, iżda l-post ma kienx minn dejjem hekk. Sas-snin '70, Kalafrana nnifisha kienet għadha teżisti bħala menqa mdaqqsa (isimha magħha – "kala" hija varjanta ta' "qala", filwaqt li "frana" Aquilina jorbotha mal-kelma Taljana għal ċediment ta' l-art) u warajha kien hemm wied ċkejken (***Wied Kalafrana*** jew ***Il-Wied tal-Piti***, imsemmi għal sid l-art) li jagħti għal ġo fiha. Aktar 'il barra max-xatt kien hemm ***Il-Ħobża***, ***L-Aħrieq*** u ***Ix-Xifer*** jew ***Ras Ġiljan***, ilkoll ismijiet marbutin mal-forma tax-xatt: l-ewwel waħda tindika r-ras kemmxejn għolja li kienet tkennen id-daħla ta' Kalfrana, l-oħra aktarx plural ta' "ħarq" jew xaqq, u ta' l-aħħar turi xoffa ta' art maħruġa 'l barra fil-baħar li dari kienet tintuża bħala posta tal-għassa. Dawn, flimkien ma l-għelieqi ta' madwarhom, ilkoll spiċċaw. Magħhom intilfu wkoll xi binjiet storiċi bħa***t-Trunċiera l-Ġewwenija*** (batterija ta' l-1716 li kienet teżisti bejn il-Qala ta' Wied il-Buni u Kalafrana, murija f'xi kitbiet storiċi bħala l-batterija ***Ta' Mniek***); it-trunċiera "ta' Fresnoy" f'Kalafrana stess; u ***It-Trunċiera tal-Ħrieq***, oħra bħalhom li kien hemm bejn Kalafrana u l-bokka tal-port (sewwasew ħdejn l-Aħrieq) u li tat isimha lill-artijiet ***Ta' Balbani*** (uffiċċjalment, il-batterija kienet imsemmija għall-kavallier Cristoforo Balbani li kien ħallas parti mill-ispejjeż biex inbniet). L-istess ġara lill-fogazza li kienet maqtugħa fil-blat f'Ras Ġiljan u lil trunċiera oħra li kien hemm. S'issa, ir-raba' ***Tal-Ħarrub*** u ***Ta' Miguma*** (bejn Kalafrana u Bengħisa) ħelisha minn din ix-xorti.

Bengħisa u madwarha

Hekk kif tħalli l-bokka tal-port u ddur ma' l-ilqugħ twil li llum ikennen il-port ħieles ta' Kalafrana (sewwasew bi dritt il-Ponta ta' Delimara), jibdew ix-xtut miftuħin beraħ ta' Bengħisa. Ix-xifer preċiż fejn l-ilqugħ innifsu huwa mqabbad ma' l-art jissejjaħ ***Il-Ponta ż-Żgħira***, ismu miegħu peress li mhux għajr it-tarf ċkejken ta' peniżola qasira u wiesgħa magħrufa bħala ***Ir-Ras*** jew ***Ras Bengħisa***. Illum, din il-ħarrieġa kbira ta' art hija okkupata kważi għal kollox mit-tankijiet taż-żejt, u għadu jintgħaraf biss il-blat ta' max-xatt matul ix-xaqliba l-barranija tagħha (bejn il-Ponta ż-Żgħira u Wied ix-Xaqqa). Hawnhekk kien jinsab ***It-Torri ta' Bengħisa*** (ieħor fost it-tlettax-il torri tal-Gran Mastru De Redin) u sur baxx tas-Seklu XVIII li kien iħares id-dawra sħiħa tar-Ras; it-tnejn li huma kienu twaqqgħu fi Żmien l-Ingliżi u llum l-uniku ħjiel li għad fadal tagħhom issibu f'xi ritratti qodma. Mir-Ras, sewwasew mill-biċċa li jgħidulha ***Tas-Sikka*** (ftit metri 'l bogħod mill-Ponta ż-Żgħira), toħroġ ukoll ***Il-Ponta ta' Bengħisa***, waħda mit-truf ewlenin tal-gżira. Din il-ponta tibqa' ħierġa 'l barra għal tul ġmielu minn taħt wiċċ l-ilma u tifforma ***Is-Sikka ta' Bengħisa***, jew sempliċement ***Is-Sikka***. It-tul sħiħ ta' din is-sikka jidher sew f'xi maltempata qawwija, peress li l-mewġ jibda jitkisser magħha saħansitra madwar żewġ mili 'l bogħod mill-art. Fil-baħar fond mal-ġenb tas-sikka, għad hemm il-ġewnaħ ta' ajruplan li kien twaqqa' fil-gwerra. Kemmxejn lejn il-lbiċ tal-Ponta ta' Bengħisa jinsabu ***Il-Barriera*** u ***Il-Ħofra tal-Melħ*** (jew ***Il-Mellieħa)***, it-tnejn isimhom magħhom bħalma jixhdu l-irqajja' ta' blat maqtugħ u l-fdalijiet ta' salini qodma li għad hemm max-xatt.

Jekk tibqa' ddur mar-Ras, tasal għal ***Wied ix-Xaqqa*** (jew ***Il-Kanal ta' Wied ix-Xaqqa***, inkella ***Il-Qala ta' Wied ix-Xaqqa***), qala tawwalija u dejqa li mad-daqqa t'għajn tagħti ftit lemħa lil Wied iż-Żurrieq għajr għall-iżvilupp industrijali ikrah ta' madwarha. Isimha llum jitlissen bħala "xoqqa" iżda kitbiet qodma donnhom juri li l-isem oriġinali aktarx kien "xaqqa". Kif jixhed l-isem stess, din id-daħla mhix għajr il-bokka ta' wied mgħarraq kważi għal kollox taħt il-baħar; il-kumplament tal-wied intradam taħt kwantità kbira ta' naqal u ħamrija li kien ġarr huwa stess, li difnuh għal kollox tant li ma baqax jidher. Dan il-materjal naturali, jew aħjar Depożiti Kwaternarji, maż-żmien spiċċa iffossillizzat u llum jidher mill-baħar bħala feles għoli ta' blat artab ħamrani maqrus bejn iż-żewġ ġnub tal-wied, sewwasew fuq ir-ramla ċkejkna li hemm fil-parti l-

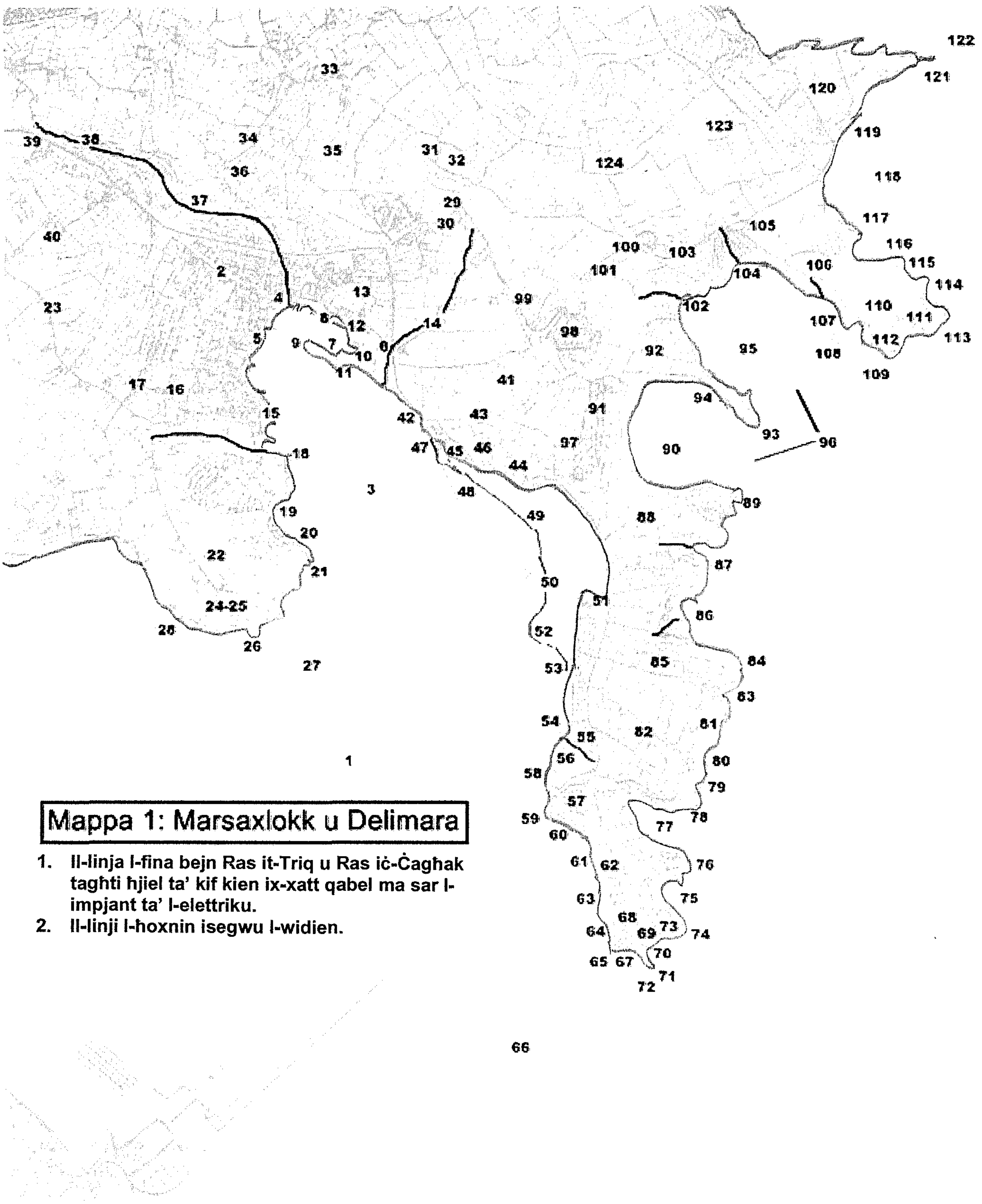

Mappa 1: Marsaxlokk u Delimara

1. Il-linja l-fina bejn Ras it-Triq u Ras iċ-Ċagħak tagħti ħjiel ta' kif kien ix-xatt qabel ma sar l-impjant ta' l-elettriku.
2. Il-linji l-ħoxnin isegwu l-widien.

It-Toponomastika ta' Malta: Il-Port ta' Marsaxlokk u madwaru
Werrej għall-Mapep

Mappa 1: Marsaxlokk u Delimara

1. Il-Port ta' Marsaxlokk
2. Marsaxlokk
3. Id-Daħla ta' Marsaxlokk / Id-Daħla ta' Sant' Andrija
4. L-Għajn ta' Sant'Andrija
5. Ix-Xatt
6. Il-Magħluq
7. Il-Magħluq tal-Qasab
8. Il-Belliegħa
9. Ir-Ras
10. Il-Kanal
11. Ir-Ramla ta' Marsaxlokk
12. It-Torri tal-Kaċċatur
13. Il-Wilġa
14. Il-Ballut
15. It-Torri Vendome / It-Torri tal-Pont
16. Il-Kavallerizza
17. Il-Barumbara ta' Lambert
18. Il-Ponta tal-Qrajten
19. Il-Fossa
20. L-Għar l-Aħmar
21. Il-Ponta tal-Marbat
22. Ir-Ras
23. Il-Marnisi
24. It-Torri ta' San Luċjan
25. Il-Fortizza ta' San Luċjan
26. Il-Ponta l-Kbira
27. Il-Ħaġra / Il-Blata
28. Tad-Debbra
29. Tas-Silġ
30. Il-Palazz ta' Testaferrata
31. Ta' Bir Rikka / Ta' Berikka
32. Bir Rikka
33. San Niklaw
34. Ħal Ġinwi
35. Tal-Wiċċ
36. Ta' Ħal Ġinwi
37. Il-Wied ta' Ħal Ġinwi
38. Ras il-Wied
39. Santu Kristu
40. Il-Palazz ta' San Duminku / Il-Palazz tal-Marnisi
41. L-Imsewweb
42. Ras it-Triq
43. Il-Wilġa
63. Taħt l-Irdum
64. Ix-Xatt tal-Ponta / Ix-Xatt tat-Taraġ
65. Il-Ponta ta' Delimara / Ras Delimara
66. Għall-Bokka
67. Sukba
68. It-Torri / It-Torri ta' Delimara
69. Xifer l-Infern
70. Bejn it-Taqtiegħa u l-Art
71. It-Taqtiegħa ta' Delimara / It-Taqtiegħa ta' Marsaxlokk / It-Taqtiegħa
72. It-Taqtiegħa l-Imgħarrqa
73. Tal-Qassisin
74. Il-Ponta ta' Rafel
75. Il-Kalanka tal-Gidien/ Daħlet il-Gidien/ Il-Kalanka ta' Glawdin
76. Il-Ponta tal-Gidien
77. Il-Kalanka t-Tawwalija / Il-Qala t-Tawwalija / Il-Qala t-Twila
78. Il-Ponta tat-Tawwalija
79. Ix-Xatt tat-Tumbrell
80. Għar Bella
81. Rdum l-Ibjar (?)
82. Ix-Xagħra
83. Il-Kalanka l-Fonda
84. Il-Ponta tat-Tumbrell / Ras it-Tumbrell
85. It-Tumbrell
86. Il-Kalanka tat-Tumbrell
87. Il-Kalanka tal-Qâli
88. Il-Kali / Il-Qâli
89. Ras il-Qâli
90. Il-Ħofra ż-Żgħira / Il-Ħofra
91. Tal-Basal
92. Il-Morra
93. Ras il-Fenek / Ras il-Għarbija
94. It-Toqba
95. Il-Ħofra l-Kbira
96. Il-Ħofriet / L-Iħfar / L-Eħfar
97. Il-Fortizza tal-Basal
98. Il-Fortizza tas-Silġ
99. It-Telgħa ta' l-Imqass
100. Il-Fortizza taż-Żebbuġ
101. Taż-Żebbuġ
102. Wied il-Ħofra (?)
103. L-Eħfar
104. Il-Wied ta' San Pawl
105. It-Torri ta' Bettina u l-kappella ta' San Pawl)

Il-werrej ikompli f'paġna 32

ġewwenija tal-qala. F'dawn id-depożiti kien instab ukoll xi għadam ta' annimali li llum m'għadhomx jeżistu, l-istess bħalma kien seħħ f'Għar Dalam. Meta ftit 'il bogħod (hekk kif taqsam it-triq wiesgħa li tagħti għal ħdejn it-tankijiet tal-port) tqatta' l-blat bħala parti mill-iżvilupp tal-port, parti mill-wied li kienet mgħottija sfat imħanxra min-nofs u issa tidher f'għamla ta' "V" fil-faċċata tal-blat bħala roqgħa ħamranija ingastata fil-blat aktar ċar ta' madwarha. Din il-ħsara bla bżonn aktarx setgħet tkun evitata permezz ta' sondaġġi tekniċi xierqa u naqra aktar galbu fix-xogħlijiet. Fil-baħar quddiem id-daħla ta' Wied ix-Xaqqa, hemm ukoll medda ta' baħar baxx bl-istess isem (***Is-Sikka ta' Wied ix-Xaqqa***); il-qiegħ aktar fond li jifridha mis-Sikka ta' Benghisa jgħidulu ***Bejn il-Qsura***. L-artijiet għoljin lejn il-punent ta' Wied ix-Xaqqa isibuhom bħala ***Ix-Xoqqiet*** (fl-1995 hawnhekk infetħet barriera kbira) u ***L-Inwadar*** (plural ta' "nadur", li diġà fissirnih).

Wara ***Il-Ponta tal-Wied*** (jew sempliċement ***Il-Ponta***) li tinsab fil-bokka ta' Wied ix-Xoqqa, jibda sies baxx li mbagħad jibqa' jogħla bil-mod lejn il-punent. Minn hawn tibda x-xaqliba l-għolja tal-gżira ta' Malta, li tibqa' sejra sa Fomm ir-Riħ u li bħalma rajna f'wieħed mill-artikli ta' qabel tissejjaħ ***Wara Malta*** jew ***Mal-Ġebel***. Sewwasew malli taqbeż il-Ponta, tara quddiemek ***L-Ilsien*** (blata tawwalija maħruġa 'l barra għal fuq il-baħar), li tista' tintlaħaq ukoll billi tixxabbat 'l isfel ma' faċċata blat kemmxejn għolja li tinsab biswitha (***Iż-Żurżieqa***, hekk imsejħa minħabba l-għamla lixxa u mżerżqa tagħha). Ftit 'il fuq mil-livell tal-baħar fid-daħla ċkejkna li hemm maqrusa bejn il-Ponta u L-Ilsien, tiftaħ il-bokka ewlenija ta' ***Għar Ġamri***, għar tassew twil (aktar minn 90 metru) u b'ħames bokok li madankollu bilkemm jidher minn barra tant kemm hu dejjaq. Dan l-għar jinfed minn wara L-Ilsien u ż-Żurżieqa, sa ma jerga' jixref f'nofs sies għoli li jittawwal għal fuq daħla wiesgħa fil-baħar, fejn insibu wkoll għar kbir: ***Għar Kilwa*** (hemm min igħidlu wkoll ***Għar Kidwa***, filwaqt li fil-mapep jintwera bħala ***Għar Qirduwa***). Hawn tispikka d-differenza qawwija bejn iż-żewġ għerien: filwaqt li Għar Kilwa tnaqqax bil-qilla tal-mewġ, Għar Ġamri (tawwali, dejjaq u ikkumplikat) huwa frott ta' l-erożjoni mill-ilma ħelu, minkejja li jinsab mal-baħar. Tabilħaqq, hawn insibu l-bidu ta' sensiela liema bħalha ta' għerien (taż-żewġ tipi) li tibqa' sejra matul ix-xtut kollha ta' bejn Wied ix-Xoqqa u Wied Żnuber (f'Ħal Far). Taħt is-sies mat-tarf l-ieħor tad-daħla ta' Għar Kilwa, u tittawwal għal fuq id-daħla, tinsab ħnejja naturali ħelwa (***Il-Ħofra***); flimkien mat-tondjatura ta' parti mis-sies, din tidher li hija l-fdal ta' għar ieħor (illum mikul u mġarraf mill-elementi) li kien hawn fl-imgħoddi. Mal-ġenb tal-ħnejja hemm minżel magħmul minn xi skaluni fil-blat, mnejn tista' tixxabbat 'l isfel lejn ***L-Artal*** (ponta żgħira li tlaqqmet hekk minħabba l-għamla ċatta tagħha) u minn hemm imbagħad tista' tinżel sal-baħar. Hemm ukoll għar żgħir fil-baħar nofs triq bejn L-Artal u ***Għar in-Ngħaġ***. Dan ta' l-aħħar huwa għar wiesa' iżda mhux fond wisq; minn surtu jidher li tħaffer bl-effett tal-mewġ, għalkemm hawnhekk l-art intrefgħet u llum l-għar jinsab f'nofs is-sies, fuq xkaffa ta' blat żonqri madwar żewġ sulari 'l fuq mill-ilma. Sewwasew fuq Għar in-Ngħaġ, taħt faċċata blat tal-franka, hemm wesgħa żgħira oħra b'żewġ għerien li bilkemm tinduna bihom (***It-Toqbiet***); wieħed minnhom huwa tassew ċkejken iżda l-ieħor jibqa' dieħel daqs 35 metru u minn ġewwa jixbaħ mhux ftit lil Għar Ħasan. Fil-qrib, sewwasew ħdejn ***It-Trunċiera*** (binja militari ta' Żmien l-Ingliżi, qrib is-sies), hemm ukoll it-tielet "toqba" ta' l-istess għamla. Huwa għar baxx ħafna, qisu katusa, u biex tidħol fih trid titmiegħek mhux ftit. Wara t-Trunċiera, is-sies jerġa' jogħla sa ma jilħaq ***Il-Fortizza ta' Benghisa***; f'nofs triq hemm ***L-Imnejżliet*** (plural diminuttiv ta' minżel) fejn minkejja li l-blat isir dejjem aktar skabruż, xi sajjieda ġieli jixxabbtu bil-ħbula għal isfel. Il-fortizza nnifisha nbniet fil-quċċata mill-Ingliżi bejn l-1910 u l-1912. Taħtha jinsabu tliet għerien imdaqqsin fil-baħar, fosthom ***Għar Bottijiet*** li mid-dehra ħa ismu minn ruxxmata mbarazz li kien intrema għal isfel fl-imgħoddi.

Il-parti tas-sies mat-tarf l-ieħor tal-fortizza tissejjaħ ***Tal-Mara***, u sporġut 'il barra minnha jispikka plier naturali daqsiex (***Il-Mara***) li jħabbatha mas-sies innifsu bħala għoli. Interessanti li ħafna Żrieraq dawn l-ismijiet ilissnuhom b'aċċent imkarkar ("mâra"), u għaldaqstant dwar it-tifsira tagħhom hemm aktar minn fehma waħda. L-aktar verżjoni popolari hija li l-pilastru minn fuq il-baħar jidher qisu mara bit-tarbija f'ħoġorha, għax fil-fatt għandu żewġ qċaċet waħda aktar għolja mill-oħra. Iżda hemm min isostni li t-tkarkira fl-isem tindika li l-kelma propjament hija "magħara", jiġifieri post mimli għerien. Li hu żgur huwa li din il-blata kbira tidher tiddomina l-inħawi ta' madwarha, u minn mal-baħar tidher sew mill-bogħod. Tassew ħasra li s-sbuħija unika ta' dan il-monument naturali tgħarrqet għal kollox meta fl-artijiet għojin ta' fuqu (imsejħin ***L-Għanslija***, isem li jindika art moxa fejn jikber kotran il-basal tal-għansal) infetħet barriera kbira li ħalliet tiċrita tassew kerha fil-faċċata ta' l-irdum. U xi snin wara li l-barriera ngħalqet, bdiet tintuża bħala miżbla għall-irmied tal-faħam li kien jinħaraq fil-*power station*. Il-barriera nnifisha jsibuha bħala ***Il-Barriera ta' Karlu***, isem li narawh ukoll marbut ma' minżel dejjaq maqtugħ fil-blat (***It-Taraġ ta' Karlu***) li minn xifer il-barriera jinżel mas-sies sal-baħar biswit Il-Mara. Taħt l-istess barriera hemm ukoll taraġ ieħor moħbi, maqtugħ fil-qiegħ ta' għar naturali (***Il-Mina ta' Karlu***) li jinfed minn ġo fetħa dejqa mal-ġenb tal-minżel li semmejna għal fuq daħla fil-baħar ftit passi 'l bogħod. Jingħad li dawn iż-żewġ inżul inqatgħu daqs mitt sena ilu, forsi għall-kuntrabandu.

Jekk minn xfar il-barriera tħares lejn il-punent, ma tistax ma tilmaħx il-bokka tonda ta' ***Għar Tentuxa***, li tixref fil-għoli qisha gallarija f'nofs l-irdum; dan l-għar b'żewġt iħluq trid tixxabbat biex tilħqu. Hemm ukoll għar ieħor iżgħar (ukoll frott l-effett ta' l-ilma li jnixxi taħt l-art) ftit aktar 'il bogħod f'***Ix-Xaqlib***, medda art imżerżqa qisha niżla wieqfa li tispiċċa f'pizz ċatt li jittawwal għal fuq xifer l-irdum. Mixja qasira tieħdok lejn ***Wied il-Mixta***, wied żgħir iżda fond li jibda minn taħt l-artijiet ***Tar-Ranżija***, ***Iċ-Ċens ta' Wied il-Mixta*** u ***Il-Wilġa*** (qrib ir-raħal ta' Benghisa) u jaqta' fil-blat sa ma jasal sa inqas minn sular mil-livell tal-baħar; hawnhekk iferra' ilmijietu minn fuq ħoġor dejjaq u maħruġ 'il barra (***Il-Ħalq***) li jixbaħ ftit lil żennuna ta' buqar. Fil-viċin jinsabu wkoll tliet posti tas-sajd: ***Taħt il-Pizz***, ***Post il-Qampiena*** u ***Il-Ponta***. Ġol-wied innifsu hemm ukoll ***Għar it-Tafal***, jew ***L-Għar ta' Wied il-Mixta***, li kien jintuża bħala abitazzjoni fi

żmien il-gwerra u (skond xi sorsi) anke fi żmenijiet preistoriċi, u sewwasew bi drittu fuq in-naħa l-oħra tal-wied jinsab ***Għar ir-Riħ*** jew ***L-Għar ta' Bieb ir-Riħ***. Dan ta' l-aħħar tidħol għalih minn bokka żgħira moħbija wara blata, u ħa ismu minħabba ż-żiffa li kważi dejjem tonfoħ ġo fih; huwa mina naturali twila u mill-isbaħ li tieħdok lura lejn l-inħawi tax-Xaqlib, fejn tinfed l-irdum u tiftaħ bokka oħra dejqa m'ogħla tliet sulari li suritha tixbaħ lil toqba ta' muftieħ. Dan huwa l-aqwa eżempju tat-tip tiegħu fil-Gżejjer Maltin; tnissel bl-istess mod bħal Għar Ħasan (magħruf teknikament bħala *phreatic tube*), iżda mbagħad meta l-livell ta' l-ilma tal-pjan niżel, hawnhekk l-ilma kompla jaqta' aktar fil-fond sabiex ħoloq il-forma li naraw illum u li fl-istudju tal-ġeoloġija jsibuha bħala *vadose canyon*. Eżatt taħt Għar ir-Riħ hemm ukoll żewġ għerien imdaqqsin fil-baħar, filwaqt li man-naħa l-oħra tal-Ħalq (daqs metru 'l fuq mill-baħar) hemm żewġ għerien li jinfdu ma' xulxin. Minn hawn 'il quddiem jibda s-sies għoli ta' ***Blat is-Siġra***, isem aktarx marbut ma' siġra xiħa tat-tin li tikber imdendla mal-faċċata tiegħu. F'dawn l-aħħar snin, minn dan is-sies żonqri iżda mixquq tqaċċtu bosta tirxien u waqgħu għal isfel fil-baħar, li għaldaqstant huwa pjuttost baxx u ħa l-isem ta' ***L-Iskolli***. Mill-istess tqaċċit ta' blat ħelsuha bi żbrixx tliet għerien (tnejn minnhom mid-dehra ġieli jsejħulhom ***Għar il-Gawwi*** u ***L-Għar tat-Tavla***) li jittawlu mill-għoli taħt xifer imbewwaq fl-irdum tant li trid tiddendel fil-vojt biex tasal għalihom; għalkemm dawn iż-żewġ għerien partikolari qatt ma kelli l-okkażjoni li nidħol fihom (rajthom biss mill-baħar), min daħal assigurani li t-tixbita għalihom hija esperjenza tal-biża'.

Aktar 'il bogħod, dejjem fil-għoli, hemm ukoll ***Għar Imqabad***, ismu miegħu għax hemm xi skaluni maqtugħin fil-blat li jgħinuk meta tixxabbat għalih. Minn ġewwa, dan l-għar tistħajlu sala kbira u tonda u mhux fond wisq, iżda għandu bokka tabilħaqq kbira li jekk taraha minn fuq il-baħar tiżboq sew lit-tliet bokok ta' ***Għar Ħasan*** li jidhru qribu. Għar Ħasan huwa għar twil u fond, b'bosta frieghi ilkoll minquxin f'forom sbieħ mill-ilma li jiskula; fil-parti l-aktar ġewwenija jgħix ukoll għadd ġmielu ta' friefet il-lejl, filwaqt li mat-tarf nett maġenb it-tielet bokka hemm kamra qadima maqtugħa fil-blat, li tissejjaħ ***Il-Kamra tad-Daqqâq***. Skond it-tradizzjoni popolari, isem l-għar huwa marbut mal-leġġenda ta' Ħasan, Għarbi li kien baqa' jgħix fih wara t-tluq ta' l-Għarab minn Malta u li temm ħajtu hawn stess billi qabeż għal isfel biex jaħrab mill-Maltin mgħaddbin li kienu qed ifittxu lilu u lit-tfajla li kien ħataf minn Benghisa. Iżda aktarx li l-leġġenda hija biss ħlieqa, u li l-isem huwa ferm eqdem. Ta' min jgħid ukoll li meta n-nies ta' l-inħawi jitkellmu dwar dan l-għar ilissnu l-isem bħala Għar Ħàsan (bl-aċċent fil-bidu) u mhux Ħasân. Sewwasew qrib il-bidu ta' l-passaġġ li semmejna, iżda moħbi sew, jinsab ukoll ***Għar il-Fniek***, għar ċkejken iżda kenni li aktarx ħa ismu mill-bejtiet tal-fniek salvaġġi li kultant issib fl-inħawi. Hawn ta' min jinnota x'konċentrazzjoni ta' għerien naturali imħaffrin mill-ilma ħelu tinsab f'dawn l-inħawi: Għar Ġamri, Il-Ħofra, It-Toqbiet, Il-Mina ta' Karlu, Għar Tentuxa, Għar ir-Riħ, Għar it-Tafal, Għar il-Gawwi, L-Għar tat-Tavla, Għar Imqabad, Għar Ħasan, Għar il-Fniek, u l-bosta toqob li jidhru taħt Il-Fortizza ta' Benghisa u li mhumiex għajr għerien oħra ta' l-istess għamla iżda dojoq wisq biex tidħol fihom. Għalkemm għerien oħra bħal dawn jeżistu wkoll f'postijiet oħra (ngħidu aħna, fl-inħawi ta' l-Imtaħleb, Il-Girgenti, u x-Xagħra f'Għawdex), imkien fil-Gżejjer Maltin ma ssib kwantità daqshekk kbira miġbura f'post wieħed. Iżda fost l-għerien kollha li semmejna, Għar Ħasan biss huwa magħruf sew fost il-Maltin u bla dubju, dan in-nuqqas ta' għarfien ma tantx għen biex dawn l-inħawi u l-wirt naturali uniku li joffru jkunu apprezzati daqs kemm ħaqqhom, ħaġa li tinħass sew meta tara l-istat qawwi ta' telqa ta' ċerti bnadi u l-ħafna ħsarat kbar li tħallew isiru fl-aħħar erbgħin sena mad-dawra kollha ta' Benghisa.

Taħt Għar Ħasan u Għar il-Fniek hemm ukoll żewġ għerien kbar fil-baħar. Imbagħad, is-sies joħroġ aktar 'il barra għal fuq il-baħar bħala ras għolja li l-baħħara jsibuha bħala ***Il-Kap iż-Żgħir*** (Il-Kap il-Kbir jinsab aktar lejn iż-Żurrieq) jew ***Il-Blata ta' Għar Ħasan***. Minnha 'l quddiem, is-sies innifsu jibdel ismu u jsir Blat il-Far jew, kif isejħulu aktar spiss, ***Blaqt il-Far***. Minn taħtu toħroġ xkaffa blat ċatta u baxxa mal-baħar li jgħidulha ***Is-Sidra***, filwaqt li l-art għolja ta' fuqu (illum żviluppata bħala qasam industrijali kbir, sewwasew fejn fil-bidu tas-Seklu XX kien inbena l-ewwel ajruport ta' Malta) tissejjaħ ***Iċ-Ċnus***. Issa ħriġna għal kollox minn Benghisa u qegħdin ***Ħal Far***. Fil-qrib hemm ukoll ***L-Artal***, jew ***Ras l-Artal***, ismu miegħu għax maħruġ 'il barra mill-parti l-għolja tas-sies għal fuq il-baħar iżda maqtugħ minn taħt; maġenbu hemm għar ieħor kbir fil-baħar. Biex ma nitbiegħdux iżżejjed mill-Port ta' Marsaxlokk, naslu biss sa ***Wied Żnuber***, wied fond u mimli siġar li jaqsam iz-zona industrijali fi tnejn u li minn ħdejn ***Il-Ġebla Msaqqfa*** (dolmen preistoriku) jibqa' nieżel sal-baħar fejn jifforma daħla wiesgħa bejn żewgt irjus għoljin: ***Ix-Xifer ta' Fuq*** u ***Ix-Xifer t'Isfel***. Jingħad li isem il-wied ġej mis-siġar taż-żnuber li kienu jikbru hawn fl-istat salvaġġ sa ma nqerdu għal kollox fis-seklu XX minħabba sfruttar bla rażan tar-riżorsi ambjentali. Billi mill-bokka tal-wied setgħet isseħħ invażjoni mill-baħar, fi Żmien l-Ingliżi nbniet trunċiera li taqsam il-wied; tixbaħ ħafna lill-*Victoria Lines* (iżda iqsar) u tinżel għaliha minn ħdejn ix-Xifer t'Isfel, sewasew minn ***Minżel Spar***, b'taraġ maqtugħ fil-blat. Aktarx li bħala parti mill-istess proġett militari twaqqa' ***It-Torri ta' Wied Żnuber***, torri medjevali privat li kien jinsab mal-ġenb tal-wied.

Delimara

L-aħħar taqsima ta' dan l-artiklu teħodna lura lejn il-ġenb l-ieħor tal-Port ta' Marsaxlokk, jew aħjar lejn il-ħarrieġa twila ta' art dejqa magħrufa bħala ***Delimara***, li tkennu mil-lvant u l-grigal. Din hija l-akbar peniżola fil-Gżejjer Maltin wara l-Aħrax tal-Mellieħa. Dwar kif tnissel isimha, hemm kemmxejn ta' kontroversja, tant li bosta verżjonijiet bħal "dejr il-mara", "dejr l-imnara", "dar Limara" u "dejr l-għamara" ġieli ssemmew minn kittieba diversi. L-art ta' Delimara tista' tgħid li tibda' minn fejn jispiċċaw Tas-Silġ u Il-Magħluq, sewwasew f'***Ras it-Triq***, mnejn tibda trejqa wieqfa li titla' minn bejn il-ħitan tas-sejjiegħ u l-għelieqi mtarrġin ta' L-Imsewweb u ***Il-Wilġa*** sa ma tilħaq il-quċċata għolja magħrufa bħala ***Il-Ħotba tal-Bies*** (jew sempliċement ***Il-Bies***, jew ***Tal-Bies***). Taħt din il-ħotba għadhom jeżistu sa llum il-fdalijiet ta' trunċiera mibnija fis-Seklu XVIII, illum imlaqqma skond l-ismijiet tal-post: ***It-***

Trunċiera tal-Wilġa jew ***It-Trunċiera ta' Għajn Rajmond***. Dan l-isem jixhed li n-nixxiegħa ta' ***Għajn Rajmond*** kienet tinsab x'imkien fil-qrib, iżda qatt ma sibtha. Bi dritt Ras it-Triq kienet tibda xtajta twila u ċagħqija bil-baħar dejjem baxx ferm, iżda bil-blat ta' max-xatt dejjem jogħla lejn ix-xlokk, minn ***Taħt it-Trunċiera*** u ***Il-Fundar*** sa ***Rdum il-Bies*** li mbagħad jerġa' jitbaxxa xi ftit u jibdel ismu għal ***L-Ingernier***. Taħt l-irdum innifsu, ix-xtajta kienet tibqa' dejjem baxxa u cagħqija, sa ma fl-aħħar kienet tisporġi ***Ras iċ-Ċagħak***, ilsien tond ta' art magħmul minn ċagħak u ġebel tafli, b'għadira salmastra f'nofsu li kienet magħrufa għall-valur ekoloġiku tagħha. L-art baxxa maqrusa bejn l-irdum u Ras iċ-Ċagħak kienu jgħidulha ***Ta' Simmara***, aktarx għax-xtieli tas-simar li kienu jikbru madwar l-għadira. B'xorti ħażina, dawn l-inħawi llum bilkemm għadhom jintgħarfu, u sbuħithom tħassret għal kollox meta lejn l-aħħar tas-snin '80 l-irdum iċċarrat qisu barriera biex taħtu sar l-impjant kbir ta' l-elettriku, u x-xatt ta' bejnu u l-Magħluq intradam biex minn fuqu għaddiet triq ġdida li twassal lejn l-istess impjant. Ras iċ-Ċagħak ukoll inqerdet u flokha llum tara munzell kbir ta' terrapien, frott it-qtugħ tal-blat minn Irdum il-Bies.

Jekk tibqa' miexi max-xatt, tasal lejn ***Is-Sarċi*** (skond il-mapep, ***Is-Serċ***), rokna mkenna mal-baħar taħt wied żgħir iżda bi qlib qawwi (***Wied is-Sarċi***) li jiżbokka fiha wara li jinżel minn taħt ***Il-Fortizza ta' Delimara***. Din il-fortizza kbira, li nbniet fl-1878, kienet tiddomina d-daħla tal-port bil-kanuni tagħha jħarsu mill-għoli. Il-kanuni kienu ngarru bil-baħar lejn Is-Sarċi u nġibdu 'l fuq matul il-binarji weqfin tal-ħadid li għadhom jidhru sal-llum fil-post imsejjaħ ***Tal-Kanuni***. Eżatt taħtu, ix-xatt bejn is-Sarċi u r-ras għolja fejn inbniet il-fortizza isejħulu ***Tal-Aċċoli***, filwaqt li l-blat imqaċċat li jdawwar ir-ras innifisha igħidulu ***L-Iskolji***. Ftit aktar 'il bogħod, fil-għoli titfaċċa mina (b'taraġ ġo fiha) li tinżel minn ġol-fortizza u tiftaħ f'nofs l-irdum ta' ***Taħt il-Fortizza***, li minn hawn 'il quddiem jaqta' dritt għal ġol-baħar. Imbagħad l-irdum jibdel ismu għal ***Taħt il-Fanal*** jew ***Taħt l-Anterna***, peress li fix-xifer tiegħu jinsab ***Il-Fanal ta' Delimara*** (jew ***L-Anterna***), mibni fis-Seklu XIX sabiex jgħin lill-baħħara. Ftit aktar 'il barra, minn ***Taħt l-Irdum*** tixref xkaffa żgħira ta' blat baxx mal-baħar, li ma tintlaħaqx mill-art. Imbagħad, hekk kif l-irdum jitbaxxa kemmxejn, hemm oħra akbar minnha u miżgħuda bis-salini tal-melħ, li toħroġ sat-tarf nett tal-peniżola u tintlaħaq b'taraġ li jinżel biss sa nofs l-għoli tal-blat, tant li jinħtieġ sellum. Isimha magħha (***Ix-Xatt tal-Ponta*** jew ***Ix-Xatt tat-Taraġ***), u sewwasew f'tarfha tinsab ***Il-Ponta ta' Delimara***, jew ***Ras Delimara***. Hawnhekk jintemm il-Port ta' Marsaxlokk, u l-plajja tikser ħesrem lejn il-baħar miftuħ. Il-fetħa wiesgħa tal-port, li tħares lejn ix-xlokk minn bejn Il-Ponta ta' Delimara u Il-Ponta ta' Bengħisa, isibuha ***Għall-Bokka***.

Malli ddur ma' Ras Delimara, hemm plajja esposta (parti mill-istess Xatt tal-Ponta) msejħa ***Sukba***, isem kemmxejn stramb li ma stajtx insib irkaptu dwar x'ifisser jew mnejn tnissel. Imbagħad, fejn l-irdum jerġa' jaqta' dritt għal ġol-baħar, jinsab ***Xifer l-Infern***. Hawnhekk tassew li tħossok f'post imwarrab mat-tarf tal-gżira, u l-effett jinħass aktar jekk tersaq 'l hawn f'temp qalil. L-art għolja u għerja li tħares fuq dan ix-xifer għadha mlaqqma ***It-Torri***, peress li dari hawn kien jinsab ***It-Torri ta' Delimara***, wieħed mit-tlettax-il torri li kien bena l-Gran Mastru De Redin fl-1658-59, li mbagħad kien inħatt fi Żmien l-Ingliżi peress li kien qed itellef il-vista mill-fortizza. Fl-inħawi aktarx li għad baqa' xi fdalijiet minnu, kif ukoll il-pedamenti ta' trunċiera oħra ta' Żmien il-Kavallieri ftit 'il bogħod. Bi dritt Xifer l-Infern, hemm skoll kbir maqtugħ għalih u mdawwar bil-baħar. Jissejjaħ ***It-Taqtiegħa ta' Delimara***, ***It-Taqtiegħa ta' Marsaxlokk***, jew ***It-Taqtiegħa*** biss, u aktar 'il barra minnu hemm ukoll sikka mdaqqsa taħt wiċċ il-baħar li jgħidulha ***It-Taqtiegħa l-Imgħarrqa***. Jidher li din kellha x'taqsam ma' l-għarqa ta' vapur tal-merkanzija li kien qed jipprova jidħol fil-Port ta' Marsaxlokk waqt maltempata; il-fdal tiegħu għadu jinsab f'qiegħ il-baħar maġenb iż-żewġ taqtigħat. Il-fliegu dejjaq li jifred it-Taqtiegħa minn Malta jafuh bħala ***Bejn it-Taqtiegħa u l-Art*** u jintlaħaq billi tixxabbat 'l isfel ma' l-imqabad li hemm maqtugħin fl-irdum ta' Xifer l-Infern, iżda biex taqsam il-fliegu bl-għawm irid ikun baħar bnazzi żejt u trid toqgħod attent ferm għad-dgħajjes li ġieli joħorġu sparati mill-port u jiġbdu għad-dritt minn ġol-fliegu. Biswit Xifer l-Infern, iċ-ċarċir ta' l-ilma tax-xita ma' l-irdum ħalla sensiela ta' faxex suwed li b'naqra immaġinazzjoni mill-bogħod taħsibhom qassisin bis-suttana; minn hawn ħareġ l-isem tal-post: ***Tal-Qassisin***. Imbagħad l-irdum jinżel għall-baxx qisu żurżieqa, sa ma jiġi għal xejn għal xejn fil-***Ponta ta' Rafel***; din il-ponta tingħaraf mhux biss mis-salini li fiha iżda wkoll mill-għadd ġmielu ta' sajjieda bil-qasba li jfittxuha.

Minn hawn 'il quddiem jitfaċċaw veduti mill-isbaħ, imżewqin b'sensiela ta' daħliet pittoreski, irjus ta' art bil-blat immejjel mill-punent għal-lvant, u xkafef u pizzijiet li jisporġu matul is-saffi tal-blat li mhux kollha jittieklu indaqs mill-elementi. Ta' min jgħid ukoll li hawnhekk u fix-Xgħajra d-daħliet għadhom jissejħu kalanki, isem ġej mill-kelma Taljana *calanca* li tfisser qala żgħira u aktarx dejqa. L-ewwel daħla, maqrusa bejn il-Ponta ta' Rafel u ***Il-Ponta tal-Gidien***, hija ***Il-Kalanka tal-Gidien*** jew ***Daħlet il-Gidien***. L-editur ta' din ir-rivista darba kienu semmewhielu bħala ***Il-Kalanka ta' Glawdin***, aktarx taħsira ta' l-istess isem. Wara s-salini tal-melħ fil-Ponta tal-Gidien, tiftaħ l-akbar waħda fost il-kalanki u l-aktar imfittxija mill-għawwiema: ***Il-Kalanka t-Tawwalija*** (isimha magħha), kultant imsejħa wkoll ***Il-Qala t-Tawwalija*** jew ***Il-Qala t-Twila***. Għandha l-qiegħ ramli li jagħti lewn iżraq sabiħ lill-baħar u fiha wkoll żewġ għerien żgħar, wieħed f'ras il-bajja u wieħed mal-ġenb tat-tramuntana, int u sejjer lejn ***Il-Ponta tat-Tawwalija***. Wara din il-ponta hemm ***Ix-Xatt tat-Tumbrell***, plajja miftuħa lejn il-lvant taħt sies baxx li jifridha mill-art ogħla (***Ix-Xagħra***) lejn il-punent; f'xaqq ġo dan is-sies jinsab għar ċkejken fuq l-art bl-isem ta' ***Għar Bella***. Is-sies innifsu darba sibtu mniżżel fuq mappa qadima, aktarx bħala ***Rdum l-Ibjar***, għalkemm dwar dan nixtieq insib konferma aħjar. F'tarf Ix-Xatt tat-Tumbrell hemm ***Il-Kalanka l-Fonda***, daħla tassew ċkejkna mdawra bis-salini tal-melħ; ftit hemm xi tgħid dwarha għajr li kull meta tersaq 'l hawn dejjem jilqgħuk il-klieb tal-għassa li bilkemm iħalluk timxi ma' xifer il-baħar minkejja li din aktarx hija art pubblika! Imbagħad hemm ***Il-Ponta tat-Tumbrell***, jew ***Ras it-Tumbrell***, li fuqha għad fadal il-pedamenti ta' trunċiera żgħira (il-

batterija tat-Tumbrell) li kienet inbniet fl-1716 u li damet hemm sa ma twaqqgħet fi Żmien l-Ingliżi. L-art għolja ta' fuqha tissejjaħ ukoll ***It-Tumbrell***. L-istess isem nerġgħu niltaqgħu miegħu fil-kalanka li jmiss: ***Il-Kalanka tat-Tumbrell***. Din hija bajja oħra sabiħa u mwarrba għall-kwiet; għandha żewġ daħliet, waħda minnhom bi ħjiel ta' wied li jaqleb għal ġo fiha. Ftit aktar 'il fuq lejn it-tramuntana tinsab l-aħħar waħda mill-kalanki, ***Il-Kalanka tal-Qâli*** (illum mogħtija wkoll l-isem kummerċjali ta' "Peter's Pool" li maż-żmien ħonoq l-isem oriġinali tal-post). Fl-għamla tagħha, l-ilwien tal-baħar, u l-għar żgħir li għandha fil-parti l-ġewwenija, din id-daħla tassew tixbaħ lil minjatura tal-Kalanka t-Tawwalija. Għandha wkoll wied żgħir li jferra' ġo fiha, iżda qatt ma sibt x'jismu. Wara din il-kalanka, jasal il-qortin għoli magħruf bħala ***Il-Kali*** jew ***Il-Qâli***, isem li donnu marbut ma' tip ta' xitla li tikber ma' l-irdumijiet. Fit-tarf tiegħu (***Ras il-Qâli***) hemm l-aħħar ġemgħa ta' salini tal-melħ, u mbagħad ix-xatt jogħla mill-ġdid u jsir sies għoli li jħares lejn ***Il-Ħofra***, jew aħjar ***Il-Ħofra ż-Żgħira***.

Minkejja isimha, Il-Ħofra ż-Żgħira hija qala kbira, tonda u sabiħa bil-ġnub għoljin mad-dawra kollha, tant li mill-art tintlaħaq biss minn mogħdija dejqa tar-riġel li sserrep 'l isfel mill-ogħla parti tas-sies f'*Tal-Basal*. Il-bokka tagħha hija idjaq mill-kumplment tal-bajja u tinsab maqrusa bejn Ras il-Qali u l-ponta rqiqa u mmejla ta' ***Ras il-Fenek*** (jew ***Ras il-Għarbija***) li tinżel għax-xejn mill-art għolja ta' ***Il-Morra*** u tifridha minn qala oħra akbar minnha (***Il-Ħofra l-Kbira***). Il-Ħofra ż-Żgħira u Il-Ħofra l-Kbira, li flimkien jissejħu ***Il-Ħofriet*** jew ***L-Iħfar*** (inkella ***L-Eħfar***), jinfdu ma' xulxin minn ġo ħnejja naturali (***It-Toqba***) taħt Ras il-Fenek. Għal fuqhom jittawlu tliet fortizzi mibnijin mill-Ingliżi fis-Seklu XIX. ***Il-Fortizza tal-Basal***, uffiċċjalment *Wolsely Battery* iżda mlaqqma "Tal-Basal" l-istess bħall-artijiet ta' madwarha, tħares fuq Ras it-Tumbrell, Il-Qali u l-Ħofra ż-Żgħira. ***Il-Fortizza tas-Silġ***, l-akbar waħda, tħares lejn il-Ħofriet; tintlaħaq billi taqbeż il-knisja tal-Madonna tas-Silġ u tibqa' tiela' mi***t-Telgħa ta' l-Imqass***, fejn it-triq bejn Tas-Silġ u Delimara tofroq fi tnejn. Illum tintuża bħala santwarju ta' l-annimali. ***Il-Fortizza taż-Żebbuġ***, li tħares lejn Xrobb l-Għaġin u l-Munxar, ukoll tlaqqmet skond l-artijiet ta' ħdejha (***Taż-Żebbuġ***); uffiċċjalment kienu semmewha *St. Paul's Battery*, għal kappella ta' *San Pawl* li nbniet fi Żmien il-Kavallieri u li għadha tidher sa llum qrib il-kisra tat-triq li mill-fortizza twassal lejn Xrobb l-Għaġin. Il-kappella hija mkenna taħt ***It-Torri ta' Bettina***, torri privat daqstant ieħor qadim. Taħt il-Fortizza taż-Żebbuġ hemm ukoll żewġ widien qosra iżda bi qlib qawwi, li t-tnejn iferrgħu mill-għoli għal ġol-Ħofra l-Kbira; wied minnhom (man-naħa tal-Morra) semmewhuli bħala ***Wied il-Ħofra***, u l-ieħor (sewwasew taħt il-kappella) bħala ***Il-Wied ta' San Pawl***. L-art għolja ta' bejniethom isibuha bħala ***L-Eħfar***, billi tittawwal għal fuq iż-żewġ qaliet li semmejna.

L-ilsien kbir ta' art immejla li jkennen il-Ħofra l-Kbira min-naħa tal-grigal għandu wieħed mill-aktar ismijiet strambi fit-toponomastika Maltija: ***Xrobb l-Għaġin*** (jew ***Xorb l-Għaġin***, taħsira aktar reċenti). Imkien ma rnexxieli nsib spjegazzjoni konvinċenti dwar dan l-isem: min jgħid li għandu x'jaqsam mal-kunjom Xuereb, min jagħmilha fatta li hawn kienu jinġemgħu l-pellegrini (ħaġġin) biex iżuru t-tempju preistoriku li l-fdal tiegħu kien għadu jidher sal-bidu tas-Seklu XX, min jgħid li fil-maltemp il-blat tafli jdardar il-baħar li b'hekk ikun qisu ilma wara li jitgħalla l-għaġin...insomma lkoll donnhom tifsiriet imqanżħin u mġebbdin! Sa madwar ħdax-il sena ilu, hawnhekk kien hawn stazzjon tar-radju Ġermaniż, li kellu miegħu tliet arbli għoljin bosta sulari li kienu jiddominaw (u jkerrhu) l-inħawi; b'xorti tajba, dawn inħattu meta żżarma l-istazzjon. Man-naħa tal-Ħofra l-Kbira, ix-xatt jibda bħala sies kemmxejn għoli li jitbaxxa dejjem aktar lejn ix-xlokk. Daqs nofs triq matulu, hemm bħal ħjiel ta' wied illum kollu miksi bis-siġar (aktarx il-fdal ta' wied akbar li safa mikul u mnaqqar mill-elementi, peress li hawn il-blat huwa tassew artab), u taħtu hemm għar ċkejken fil-baħar b'ċagħqija ġo fih. Imbagħad hemm ***Il-Ponta tal-Ħofra***, ħarrieġa mdaqqsa ta' blat immejjel li tixbaħ lix-xtut tal-kalanki ta' Delimara. Bi drittha, u mifrud minnha bi fliegu qasir, hemm ***It-Taqtiegħa***, skoll imdaqqas li fih tispikka t-timjila qawwija tas-saffi tal-blat. Ġieli jsejħulu wkoll ***It-Taqtiegħa ta' l-Iħfar*** jew ***It-Taqtiegħa ta' Xrobb l-Għaġin*** biex jagħrfuh mit-Taqtiegħa l-oħra li hemm ħdejn Xifer l-Infern; bħal bosta skollijiet oħra, jidher li dan huwa l-fdal ta' ħnejja naturali li maż-żmien ċedhielha s-saqaf. Ftit aktar lejn ix-xlokk tasal sat-tarf wiesa' u baxx ta' Xrobb l-Għaġin, magħruf bħala ***Taħt il-Maqjel*** (għax jinsab taħt ir-riħ tal-parti l-baxxa tax-xagħra ta' Xrobb l-Għaġin, li jsibuha bħala ***Il-Maqjel***). Hawnhekk, ix-xatt jikser qisu kartabun u hemm bosta salini tal-melħ kif ukoll sensiela ta' toqob naturali li minnhom ifawwar il-baħar fil-maltemp peress li taħthom hemm għar twil u dejjaq taħt wiċċ l-ilma li jniffidhom ma' xulxin u mal-baħar miftuħ. Maġenb is-salini hemm ukoll żewġ fortifikazzjonijiet ta' Żmien il-Kavallieri, it-tnejn fi stat ħażin: ***It-Torri ta' Xrobb l-Għaġin*** (ieħor fost it-tlettax-il torri ta' De Redin, illum nofsu mġarraf) u ***It-Trunċiera*** (sur baxx mibni fis-Seklu XVIII li jaqsam il-peniżola minn naħa għall-oħra). Ma' din ta' l-aħħar kienet inbniet ukoll kamra għas-suldati li għadha tidher sal-lum; jista' jkun li l-isem "Il-Maqjel" oriġinarjament kien jirreferi għaliha. Fix-xifer nett, tinsab ***Ras Xrobb l-Għaġin***, fejn ix-xatt jerġa jikser lejn il-majjistral u jibda jogħla mill-ġdid.

Minn taħt dan l-irdum joħorġu żewġ ħarriġiet oħra, li ma jintlaħqux mill-art: ***Il-Ponta ta' Fuq il-Maqjel*** u ***Il-Ponta tal-Grigal***, it-tnejn isimhom magħhom. Bejniethom jiftaħ ***Għar Irsejjen***, fond u bi tliet bokok; għandu wkoll fergħa twila u mudlama għall-aħħar b'ramla ċkejkna fuq ġewwa nett. Man-naħa l-oħra tal-Ponta tal-Grigal (sewwasew fejn jinfed Għar Irsejjen) tispikka daħla mdaqqsa bil-ġnub għoljin u b'għar ieħor iżgħar fuq ġewwa, aktarx il-fdal ta' għar enormi li sfronda maż-żmien. Dawn l-inħawi jsibuhom bħala ***Irsejjen***, aktarx minħabba s-sikka tawwalija (qisha ilsien żgħir, jew "ilsejjen") li tinsab mal-ġenb ta' din id-daħla qrib skoll ċkejken. F'xifer l-irdum li jagħti għal fuq din is-sikka, hemm il-fdalijiet immermrin ta' biċċa mit-tempju preistoriku. Xi dokumenti juru li dan it-tempju kien għadu sħiħ sal-bidu tas-Seklu XX, iżda minn dakinhar 'l hawn tista' tgħid li ġġarraf għal kollox minħabba t-tqaċċit tal-blat li seħħ; il-ftit li fadal ukoll ukoll jidher ikkundannat, għax diġà ffurmaw xi kunsenturi ġodda u fondi fl-art qrib

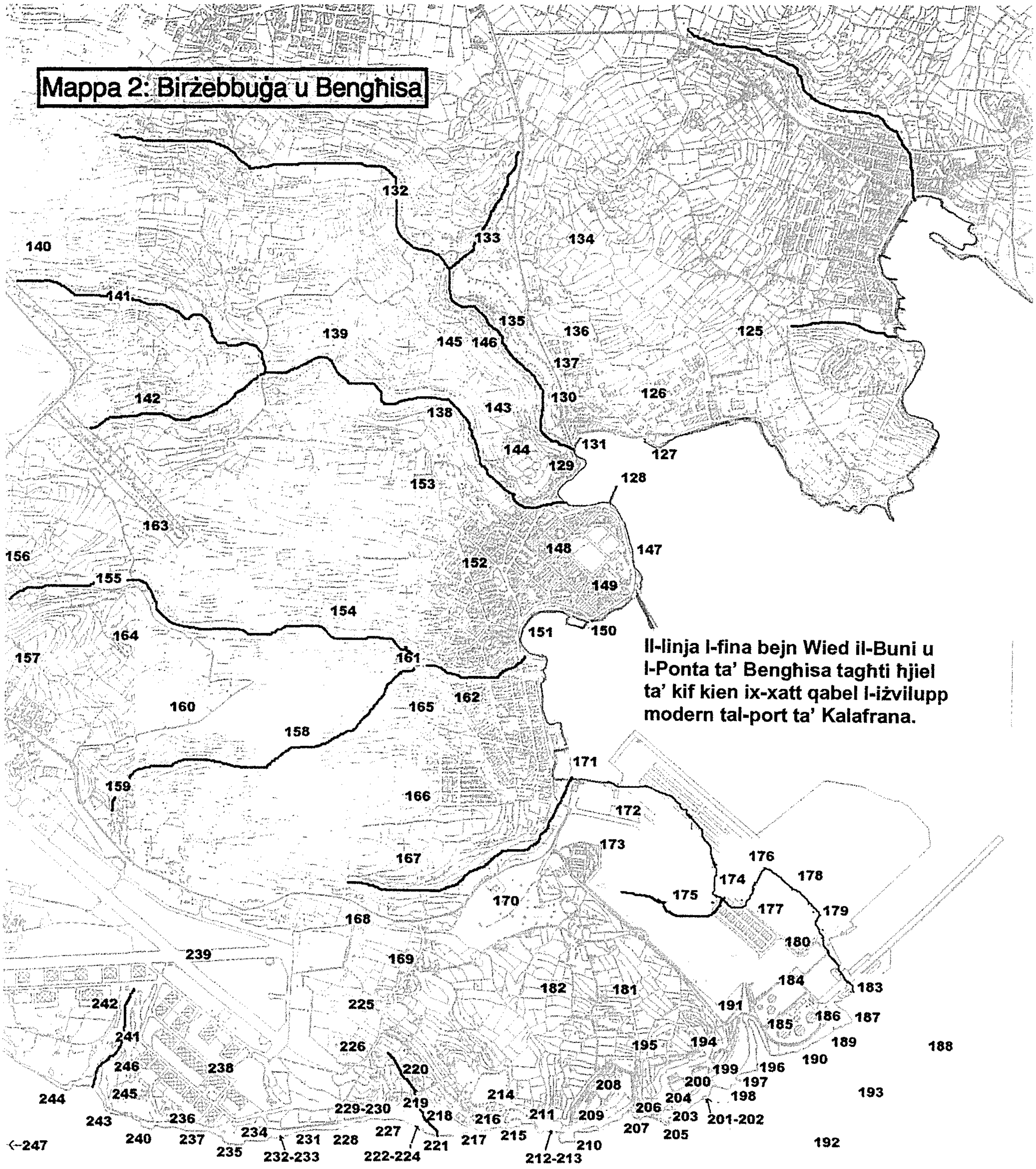
Mappa 2: Birżebbuġa u Bengħisa
Il-linja l-fina bejn Wied il-Buni u l-Ponta ta' Benghisa tagħti ħjiel ta' kif kien ix-xatt qabel l-iżvilupp modern tal-port ta' Kalafrana.

45. It-Trunċiera tal-Wilġa / It-Trunċiera ta' Għajn Rajmond
46. Għajn Rajmond
47. Taħt it-Trunċiera
48. Il-Fundar
49. Rdum il-Bies
50. L-Ingernier
51. Delimara
52. Ras iċ-Ċagħaq
53. Ta' Simmara
54. Is-Sarċi / Is-Serċ
55. Wied is-Sarċi
56. Tal-Kanuni
57. Il-Fortizza ta' Delimara
58. Tal-Aċċoli
59. L-Iskolji
60. Taħt il-Fortizza
61. Taħt il-Fanal / Taħt l-Anterna
62. Il-Fanal ta' Delimara / L-Anterna
107. Il-Ponta tal-Ħofra
108. It-Taqtiegħa / It-Taqtiegħa ta' l-Iħfar / It-Taqtiegħa ta' Xrobb l-Għaġin
109. Taħt il-Maqjel
110. Il-Maqjel
111. It-Torri ta' Xrobb l-Għaġin
112. It-Trunċiera
113. Ras Xrobb l-Għaġin
114. Il-Ponta ta' Fuq il-Maqjel
115. Għar Irsejjen
116. Il-Ponta tal-Grigal
117. Irsejjen
118. Wara l-Abjad / Taħt l-Abjad
119. L-Irdum l-Abjad / L-Abjad il-Kbir
120. Il-Munxar
121. Il-Ponta tal-Munxar
122. Is-Sikka tal-Munxar
123. Tal-Munxar
124. Ta' Lombardi

Mappa 2: Birżebbuġa u Bengħisa

125. Il-Fiddien
126. Il-Qajjenza
127. Ta' Ferretti
128. Il-Qala ta' San Ġorġ
129. San Ġorġ
130. It-Telgħa tal-Geru / In-Niżla tal-Geru
131. Ir-Ramla ta' San Ġorġ
132. Wied Dalam / Il-Wied ta' Dalam
133. Il-Wied ta' Qamru
134. Ix-Xerriek
135. Għar Dalam
136. In-Nigret
137. Għar il-Friefet
138. Wied Żembaq / Il-Wied ta' Majru / Wied Pultu
139. Ir-Razzett ta' Pultu
140. Ħas-Sabtan
141. Wied Ħas-Sabtan / Wied Mażeżu
142. Il-Wied ta' Burżinu
143. In-Nadur
144. Borġ in-Nadur
145. Ta' Kaċċatura
146. It-Torri
147. Il-Gżira
148. Birżebbuġa
149. It-Trunċiera tal-Gżira
150. Il-Ponta tan-Ngħaġ / Tan-Ngħaġ
151. Ir-Ramla ta' Birżebbuġa
187. Il-Ponta ta' Bengħisa
188. Is-Sikka ta' Bengħisa / Is-Sikka
189. Il-Barriera
190. Il-Ħofra tal-Melħ / Il-Mellieħa
191. Wied ix-Xoqqa / Il-Kanal ta' Wied ix-Xoqqa / Il-Qala ta' Wied ix-Xoqqa
192. Is-Sikka ta' Wied ix-Xoqqa
193. Bejn il-Qsura
194. Ix-Xoqqiet
195. L-Inwadar
196. Il-Ponta tal-Wied / Il-Ponta
197. L-Ilsien
198. Iż-Żurżieqa
199. Għar Ġamri
200. Għar Kilwa / Għar Kidwa / Għar Qirduwa
201. Il-Ħofra
202. L-Artal
203. Għar in-Ngħaġ
204. It-Toqbiet
205. It-Trunċiera
206. L-Imnejżliet
207. Għar Bottijiet
208. Il-Fortizza ta' Bengħisa
209. Tal-Mara
210. Il-Mara
211. Il-Barriera ta' Karlu
212. It-Taraġ ta' Karlu
213. Il-Mina ta' Karlu

153. Tal-Brolli / Il-Brolli
154. Wied il-Qoton
155. Wied il-Kbir
156. Tal-Qalgħa
157. Ta' B'Xejn
158. Il-Wied ta' Qlima / Il-Wied tal-Klima
159. Ta' Salvun
160. Tal-Ġebel
161. Il-Palazz
162. It-Torri ta' Wied il-Qoton
163. Ta' Wied il-Qoton
164. Ta' Wied il-Kbir
165. Il-Girgħien
166. Tal-Papa
167. Wied il-Buni / Il-Wied tal-Buni
168. Ta' Wied il-Buni
169. Bengħisa
170. Ta' Giligejla
171. Il-Qala ta' Wied il-Buni
172. It-Trunċiera l-Ġewwenija
173. Ta' Mniek
174. Kalafrana
175. Wied Kalafrana / Il-Wied tal-Piti
176. Il-Ħobża
177. L-Aħrieq
178. It-Trunċiera tal-Ħrieq
179. Ix-Xifer / Ras Ġiljan
180. Ta' Balbani
181. Tal-Ħarrub
182. Ta' Miguma
183. Il-Ponta ż-Żgħira
184. Ir-Ras / Ras Bengħisa
185. It-Torri ta' Bengħisa
186. Tas-Sikka
215. Għar Tentuxa
216. Ix-Xaqlib
217. Għar ir-Riħ / L-Għar ta' Bieb ir-Riħ
218. Wied il-Mixta
219. Għar it-Tafal / L-Għar ta' Wied il-Mixta
220. Iċ-Ċens ta' Wied il-Mixta
221. Il-Ħalq
222. Taħt il-Pizz
223. Post il-Qampiena
224. Il-Ponta
225. Il-Wilġa
226. Tar-Ranżija
227. L-Iskolli
228. Blat is-Siġra
229. Għar il-Gawwi
230. L-Għar tat-Tavla
231. Għar Imqabad
232. Għar Ħasan
233. Il-Kamra tad-Daqqâq
234. Għar il-Fniek
235. Il-Kap iż-Żgħir / Il-Blata ta' Għar Ħasan
236. Blaqt il-Far
237. Is-Sidra
238. Iċ-Ċnus
239. Ħal Far
240. L-Artal / Ras l-Artal
241. Wied Żnuber
242. Il-Ġebla Msaqqfa
243. Ix-Xifer t'Isfel
244. Ix-Xifer ta' Fuq
245. Minżel Spar
246. It-Torri ta' Wied Żnuber
247. Wara Malta / Mal-Ġebel

L-artiklu jkompli fil-paġna li jmiss.

xifer l-irdum. Mill-Irsejjen 'il ġewwa, il-baħar jibqa' miftuħ iżda l-qiegħ isir baxx u jsejħulu ***Wara l-Abjad*** jew ***Taħt l-Abjad***. Dan peress li hekk kif jintemm l-irdum ta' Xrobb l-Għaġin, il-kosta tikser lejn il-grigal u jibda rdum ieħor daqstant ieħor għoli u magħmul minn blat tal-bajjâd, saħansitra aktar artab. L-irdum innifsu jafuh bħala ***L-Irdum l-Abjad*** jew ***L-Abjad il-Kbir*** (biex jingħaraf minn sies ieħor imsejjaħ l-Abjad iż-Żgħir, jew L-Abjad tal-Gżira, li qiegħed bejn Ir-Ramla ta' San Tumas u t-Torri ta' San Tumas). L-Irdum l-Abjad huwa l-ġenb għoli ta' Isien ta' art imsejjaħ ***Il-Munxar*** (għax partijiet minnu jfakkruk fis-snien ta' serrieq, jew aħjar munxar) li dwaru forsi nitħaddtu f'xi artiklu ieħor ġaladarba issa ħriġna għal kollox mil-limiti ta' Marsaxlokk u dħalna f'dawk ta' Marsaskala. Inżid biss li minn Xrobb l-Għaġin tidher sew ***Il-Ponta tal-Munxar***, fejn l-irdum jieqaf ħesrem u tibda ***Is-Sikka tal-Munxar***. Din tibqa' ħierġa għal aktar minn mil 'il barra minn taħt wiċċ il-baħar u hija fost l-itwal sikek fil-Gżejjer Maltin. Magħha ġieli nkaljaw xi vapuri kbar.

Egħluq

F'dan l-artiklu ppruvajt niġbor l-informazzjoni għanja iżda mxerrda li għadha teżisti dwar it-toponomastika ta' dawn l-inħawi, u norbotha mal-ġrajjiet naturali u storiċi tagħhom. Iżda nixtieq ngħid ukoll li xi fattizzi naturali ovvji (ngħidu aħna, għerien max-xatt), li żgur għandhom isem u storja, s'issa ma rnexxielix nitkixxef wisq dwarhom. Daqstant ieħor iltqajt ma' ismijiet oħra li ma semmejthomx f'aktar dettall għax l-informazzjoni dwarhom ma kenitx ċara biżżejjed. Fost dawn, insemmi uħud li jidhru fil-kitbiet qodma ta' G.F. Abela u ta' P.P. Castagna: ***Il-Għar*** (żona arkeoloġika b'ħaġar kbir, fl-inħawi tal-Marnisi); ***Il-Marbat ta' Delimara*** (għolja qabel ma' tidħol fil-port, forsi fejn illum hemm il-fortizza); ***Ras il-Ħaġra*** (ponta x'omkiem lejn it-Tumbrell u Xrobb l-Għaġin); ***Id-Dokkiena*** (posta tal-għassa x'imkien bejn Xrobb l-Għaġin u Il-Qali); Il-Kmamar ("kalanki żgħar bi pjanura quddiemhom", wkoll fl-istess inħawi) u ***Nadur il-Kelba*** (stazzjon ieħor tal-għassa). Insomma, biex ma ntawwalx, jidher li għad hemm bosta tagħrif ieħor x'jinġabar. Għaldaqstant, minbarra li nirringrazzja lil kull min għoġbu jagħtini informazzjoni jew ħjiel, nappella lil min jaf xi ħaġa aktar fuq dawn l-inħawi biex jaqsam dak li jaf mal-qarrejja ta' din il-rivista.

Riferenzi

1. Abela, Gio. Francesco (1647). *Della Descrittione di Malta Isola nel Mare Siciliano con le sue Antichità ed Altre Notitie* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1984).
2. Aquilina, Joseph (1987). *Maltese-English Dictionary*. Midsea Books Ltd.
3. Braun, Hugh (1946): *Works of Art in Malta - Losses and Survivals in the War*. His Majesty's Stationery Office.
4. Castagna, Pietro Paolo (1866): *Lis Storia ta Malta Bil Gzejer Tahha* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1985).
5. Dougall, Angelo (2001). *Il-Fanal ta' Dellimara*. L-Imnara 6(4) Ħarġa 25.
6. Gatt, Michael (2006). *Il-Ġeoloġija u l-Paleontoloġija tal-Gżejjer Maltin – II* (Sensiela Kullana Kulturali, nru. 69). Pubblikazzjonijiet Indipendenza.
7. Guillaumier, Alfie (1987). *Bliet u Rħula Maltin* (L-Ewwel Volum). Valletta Publishing.
8. Haywood, J.A. & Nahmad, H.M. (1982). *A New Arabic Grammar of the Written Language*. Lund Humphries Publishers Ltd.
9. *Malta Sheets I-X*, ippubblikati mill-Geographical Section General Staff, War Office, GSGS No. 3852, u stampati fl-Ordnance Survey Office (Southampton, L-Ingilterra), 1911-1940.
10. Spiteri, Stephen C. (1994). *Fortresses of the Cross*. Heritage Interpretation Services.
11. Spiteri, Stephen C. (1996). *British Military Architecture in Malta*.
12. Zahra, Walter R. (1978). *Storja taż-Żejtun u l-Inħawi Tiegħu* (L-Ewwel Volum). Veritas Press.
13. Zingarelli, Nicola (2003). *Vocabolario della Lingua Italiana*. Zanichelli Editore.

Komunikazzjonijiet personali:

1. Alex Borg (informazzjoni mingħand qraba Ħalluqin), 1997 & 2000
2. Anġlu Agius (sindku tal-Gudja), 1994
3. Anthony Bonanno (Prof.), Tas-Silġ 1996
4. Baldacchino (isem mhux magħruf, bidwi f'Il-Magħluq, Marsaxlokk), 1995
5. Bertu (sajjied xiħ miż-Żurrieq), f'Għar in-Ngħaġ (1996)
6. Edmond Caruana (minn Marsaxlokk), 1989
7. Frans Farrugia (minn Ħal Għaxaq), 1994
8. Frans (sajjied minn Ħal Luqa), 1996
9. Ġużi Gatt (miż-Żejtun), 2005 u 2008
10. James Sacco (minn Birżebbuġa), 1988
11. Joe (sajjied minn Ħal Luqa), 1996
12. John Borg (Malta Bat Group), 1997
13. John Grech (minn Birżebbuġa), 1997
14. John Zammit (minn Birżebbuġa), 1999
15. Louis F. Cassar, 1994 & 2008
16. Manwel "Il-Malel" (sajjied min-Nigret), 2005
17. Michael Farrugia (kunsillier, Birżebbuġa), 1994
18. Michael (kaċċatur miż-Żurrieq) f'Wied il-Bassasa, 1994
19. Noel Zahra (miż-Żejtun), 1989
20. Pauline Abela (minn Ħal Tmim, iż-Żejtun), 1999
21. Richard Tonna (minn Bengħisa), 1988-90
22. Simon Buttiġieġ (minn Marsaxlokk), 1995
23. Bdiewa u nassaba (anonimi) f'dawn il-postijiet: Blat is-Siġra (1992), Il-Morra (1993), It-Trunċiera/Għar in-Ngħaġ (1996), Xrobb l-Għaġin (1999), L-Eħfar (1999) u Il-Ponta tat-Tumbrell (2001).
24. Bejjiegħa xiħa (anonima) f'ħanut tal-merċa fi Triq Għar Ħasan (Bengħisa), 1990
25. Ħaddiema tas-salini (anonimi) f'dawn il-postijiet: Il-Ponta ta' Delimara (1994) u Il-Kalanka l-Fonda (2001)
26. Sajjieda (anonimi) f'dawn il-postijiet: Wied il-Mixta (1990), Għar in-Ngħaġ (1994), Bengħisa (1996) u Id-Daħla ta' San Tumas (2000)

© Alex Camilleri